

KI VOLT CALEPINUS
MAGYAR TOLMÁCSA?

SZILY KÁLMÁN

R. TAGTÓL.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1886.

Ki volt Calepinus magyar tolmácsa?

(Főolvasatott a M. T. Akadémia 1886. május 3-án tartott ülésén.)

XVI. századi irodalmunk termékei között egy sincs, mely akár a nyelvény terjedelme és minősége, akár az irodalmi nyelv fejlődésére gyakorolt befolyása tekintetében, Calepinus Dictionariumával versenyezhetne. A benne összegyűjtött változatos szókincs mellett egészen eltörpül akár Pesti Gábor szótárkájá, akár Szikszai Fabriciusé, sőt az addigi 150 vagy 200 magyar nyomtatvány összes szókészlete is. Későbbi szótáríróink nemcsak hogy fölhasználták Cal. magyarjának úttörő művét,^{*)} hanem egyszerűen kiírták belőle a nekik szükséges szokat, és pedig minden kritika nélkül, még a sajtóhibákat is kespéznül vévén. Irányadó szerepét 200 évnél tovább, egész Baróti és Sándor István koráig megbirta tartani, és még ma sincs teljesen kiaknázva. A *Nyelvőr* majd minden füzete meríthet belőle tanúságokat, melyek Molnár Albert, Páriz-Pápai, sőt még Kresznerics figyelmét is elkerülték. Czuczor-Fogarasiól tudva van, hogy nagyon is megbíztak Kresznericsben s Calepinust azon hiszemben, hogy már úgylis teljesen fel van dolgozva, nem is vették figyelembe. Csakis a készülöben levő *Nyelvtörténeti Szótártól* remélhetjük a Calepinusban fölhalmozott nyelvkincs teljes kiaknázását.

Ki volt Cal. magyar tolmácsa? Egymaga, vagy többed magával gyűjtötte-e, és mikor gyűjtötte Cal. számára a magyar szokat?

Irodalom-történetünk mind eme kérdésekre maig is adós a felelettel, sőt ekkoráig még azt a sokkal könnyebb kérdést sem döntötte el: mikor és hol jelent meg Calepinusból az a kiadás, melybe

^{*)} Szenci Molnárt Albert őszintén be is vallja az I. kiadás előszavában: «in versione juxta me intérpres, qui Calepino Ungarica inseruit.»

már a magyar nyelv is föl van véve. Irodalmunk régiebb historikusai, Bod Péter,¹⁾ Sándor István²⁾ azt állítják, hogy a kiadás Lyonban, 1587-ben jelent meg először; az újabbak, Toldy Ferencz,³⁾ Szabó Károly⁴⁾, a külföldi könyvészekkel egyetértve⁵⁾, a megjelenés helyéül Baselt, évéül 1590-t állapítják meg, a nélkül, hogy a Bod Péter köz kézen forgó szótárában foglalt adatot megezőfólnák vagy csak meg is említenék. A baseli kiadást eme tudósaink bizonyára azon okból tartották elsőnek, minthogy az előszóban Henric-petri Sebestyén typographus világosan kijelenti, hogy a lengyel, magyar és angol nyelvet ebbe a kiadásába vette föl legelőször.⁶⁾

Azonban eme világos és határozott kijelentés daczára sem szabad Bod Péter állításának hitelességében kételkednünk. A lyoni kiadásról az idéztem helyen elmondja Bod Péter azt is, hogy e kiadást Janus Passeratius és (Joannes) Ludovicus de la Cerda gondozták, sőt a lyoni nyomdász előszavából még e szavakat is közli: «novissime autem tribus disertissimis Viris provinciam mandavimus, ut quo labor hic noster esset commendatior, Poloniam Linguam, Ungaricam, atque Anglicam adjicerent». Első pillanatra úgy látszhatik, hogy a két nyomdász most idézett nyilatkozatai ellent mondanak egymásnak; bővebb megfontolás után azonban átlátjuk, hogy a két nyilatkozat jól összeegyeztethető. A baseli nyomdász ugyanis voltaképen csak annyit mond, hogy az ő kiadásai közül (nostra cura) ebbe vette föl a lengyel, magyar és angol nyelvet legelőször, a mi nem zárja ki azt, hogy másutt, más nyomdában készült kiadások valamelyikében e nyelvek már előbb is föl ne lettek volna véve. Bod Péter, a minden tekintetben szavahihető és lelkiismeretes Bod Péter kezében volt ilyen példány, és pedig lyoni

¹⁾ A Páriz-Pápai 1767-iki kiadásához írt ajánló levelében mondja Bod Péter: «Ambrosii Calepini Dictionarium cum Anno 1587. Lugduni in Gallia ederetur, addita est etiam Hungarica Interpretatio.»

²⁾ «Ki magyarázta legyen a Calepinust, midőn 1587-ben Lióban jött ki, nem tudatik bizonyosan.» *Sokféle*, VIII. köt. 44. l.

³⁾ *Magy. Nemz. Irod. Története rövid előadásban*. Pest, 1867. 53. l.

⁴⁾ *Régi Magyar Könyvtár*. Budapest, 1879. a 117., 135. és 144. ll.

⁵⁾ Igy p. Ersch és Gruber *Allg. Encycl.*; Brunet; Grässe; Hofer a *Biographie Universelle*ben a *Calepine* czikk alatt.

⁶⁾ «Præter illas superioris editionis linguas et Polonica, Ungarica et Anglica hac demum vice, nostra cura, adjecte venerint.»

kiadás 1587-ből. Kétségtelen tehát, hogy Toldy Ferencznek, Szabó Károlynak az az állítása, mely szerint a magyar Cal. először Baselben, 1590-ben jelent volna meg, tévedésen, a baseli nyomdász szavainak félreértésén alapszik.

A lyoni kiadás Magyarországon nem igen terjedhetett el, vagy talán egészen ismeretlen is maradt; legalább Sándor István, Szabó Károly egyetlen egy példányt sem találtak belőle, holott a baseli 1590-iki kiadás csak magában Budapesten megvan legalább is 10 példányban. Ennek oka, azt hiszem, könnyen megmagyarázható. Lyonnal a XVI. század végén Magyarország nem állt semmiféle élénkebb összeköttetésben, holott Baselben, a protestantismus egyik főszékében és híres egyetemén, mely még a XVI. század második felében sem sülyedt le a Rotterdami Erazmus korabeli fényes polezról, sok magyar ifjú fordult meg s hazajöve is bizonyosan sok maradt közülök baseli tudósokkal, könyvkereskedőkkel levelezésben. Kétségkívül ez az oka annak, hogy a baseli kiadás nálunk oly gyakori, a lyoniból pedig unicum sem kerül.

De talán a külföldön maradtak fön belőle példányok? Hol keressük ezeket? Első sorban bizonyára Párisban, a gazdag Bibliothèque nationaleban.

A kérdés fölkelte érdeklődésemet, levelet intéztem Párisba a classzikus műveltségű De Gerando Attilához, kinek nevét Párisban és Budapesten tartott előadásaiból, francia és magyar nyelven megjelent dolgozataiból a párisi és a budapesti tudománykedvelő közönség egyaránt ismeri és tiszteli. Megkértem, fáradsa el a Bibliothèque nationaleba s tudná meg, nines-e ott példány Calepinus 1587-ik évi lyoni kiadásából s vajjon a latin szavak magyarul is tolmácsolva vannak-e benne, s ha igen, írta ki belőle különféle helyekről egyes magyar szavakat, hogy őket itthon a baseli kiadásbeli szavakkal összehasonlíthassam.

De Gerando Attila válasza nem sokáig váratott magára, s a benne foglalt tudósítás nemesak fényesen igazolja Bod Péter állításának helyességét, hanem teljesen új adatokkal is szaporítja eddigi ismereteinket. Calepinus szótárának lyoni kiadásában csakugyan megvan a magyar nyelv is.

«Egy nagy in folio kötetet hoztak elémbre — írja De Gerando — czimlap nélkül, de a kötésre hátul, régi papíron és régi írással ez van írva:

Dictionarium
Calepini
Lugduni
1585.

Belül, a szótár első lapján legfönt ez áll: Calepini Dictionarium latinum, Præter adagia selectiora, et Gallicas, Italicas, Hispanicas voces, variè auctum, permultisque mendis accurate repurgatum, atque Hebraica, Græca et Germanica explanatione illustratum; s ezek alatt kisebb betűkkel: Jam vero postrema hac editione magna latinarum vocum accessione, linguisque tribus, Polonica, Ungarica et Anglica locupletatum, cum haud pœnitenda multorum locorum censura.

Van előszava is (Typographus Candido lectori) s ebben a következő sorok, melyeket már Bod Péter is kijegyzett a lyoni kiadásból: novissimè autem tribus disertissimis viris provinciam mandavimus, ut, quò labor hic noster esset commendatior, Polonicam linguam, Ungaricam atque Anglicam adiicerent.

A szótárban a kilenez nyelvű magyarázat közül (héber, görög, francia, olasz, német, spanyol, lengyel, magyar, angol) a magyar mindig az utolsó előtti.»

Ezen eddig teljesen ismeretlen adatokból, melyeket De Gerando Attilának köszönünk, kiviláglik:

1. az, hogy a párisi *Bibliothèque nationale*-ban őrzött címclap-talan Calepinus („Inventaire X. 260”) lyoni kiadás s hogy benne már a magyar nyelv is megvan.

2. Hogy e szótár a latinon kívül kilenez nyelvű, tehát ú. n. dictionarium decem linguarum. A baseli 1584-iki kiadás nyolcz nyelvéből és az 1590-iki kiadás tizenegy nyelvéből a lyoniban nincs meg a belga nyelv.

3. E példány, a kötésére följegyzett régi irás szerint, 1585-iki nyomtatás, tehát a baselinél 5 évvel és a Bod Pétertől említett lyoninál 2 évvel régiebb kiadás.

De Gerando Attila kértemre ki is irt e példányból mintegy 50 magyar szót, s ezek a következők:

Abdomen, Has, auagy potrok.
Abduco, El viszóm.
Abedo, El ezem, el ragom.
Abemo, El veszóm.

Abeo, El megyők.

Abiuro, Eskövéfse! meg tagadom, el esközem.

Abjudico, Törüennyel rolam masra haritom meg vetem.

Ablaqueo, Faknak es zöldnek tövet megalom ki nytóm.

Ablaquatio, Előfának, es zöld twnek meg asása, kynytása.

Abrogo, Minden haznát es erciét el vezsem el törldóm, fel

Acerra, Tömién tartó lúdátksa auagy toboz. bontom.

Afflictus, Megh nyomorúlt.

Affligo, Az földhöz veróm, paskolom.

Affluo, Bwuelködóm.

Affrico, Valamihöz vakarom.

Agedum, No, nofzza.

Aggredior, Hozzá fogok, reá rohanok.

Aggrego, Egy hylre gywytóm.

Agilis, Serény gyos kinyi.

Bellicosus, Viadalos.

Poema, Versel irot könyw.

Philosophia, Böltsesegnek zerelme, philosophia.

Virtus, Josagos tselek edet.

Ha e szavakat az 1590-iki baseli kiadás megfelelő helyein állókkal összehasonlítjuk, csakhamar meggyőződünk, hogy a magyar nyelvet illetőleg a baseli kiadás szolgál utánnyomása a lyoninak. Ugyanazok a sajtóhibák, melyek a lyoniban estek, hűségesen át vannak mind véve, s természetesen még újakkal tetézve is. (A baseliben abjudico, affligo alatt Törüennyel, paskolom áll; a lyoniban Törüennyel, paskolom.)

E szerint ránk magyarokra nézve Cal. editio princeps nem a baseli, hanem a lyoni, melyből eddigi tudomásunk szerint egyetlen példány sínes a hazában. És a külföldön se volna más, mint ez a címclap-talan példány a *Bibliothèque nationale*-ban? Alig hihető!

Újból irtam De Gerando Attilának, további kutatásokat kérve tőle. Válasza, melyet e levelemre küldött, teljesen földeríti a dolgot és kezünkbe adja a könyveszeti kérdés végleges megoldásához a kulesot:

«A míg elhozzák az 1585-iki példányt, írja De Gerando a *Bibliothèque nationale* olvasó terméből, ime kezeim közt van egy 1586-iki kiadás. Ez épebb, leírom a címclapját: „Ambrosii | Calepini | Dictionarium | Decem lin- | guarum”.

Nuper hac postrema editione quanta maxima fide ac diligentia fieri potuit, | accuratè emendatum, multisque partibus cumulatum, et aliquot | milibus vocabulorum locupletatum. | Ubi latinis dictionibus Hebraeæ | Græcæ, Gallicæ, Italicæ, Germanicæ et Hispanicæ, itemque nunc primo et Polonicæ, Vngaricæ, atque Anglicæ, adiectæ sunt. | Accesserunt insignes loquendi modi, lectiores etymologiæ, opposita, translationes, | adagia ex optimis quibusque auctoribus decerpta. | Hæc, præter alia, accedunt certæ syllabarum quantitatis notæ, singulis vocibus inscriptæ: magna silua nominum, tum appellatiuorum, tum propriorum: ut virorum, mulierum, sectarum, populorum, deorum, siderum, urbium, marium, fluviorum, montium et reliquorum: ut sunt vici, promontoria, stagna, paludes etc. Ita ut hæc editio omnibus thesauris et Dictionarijs, quæ hætenus collecta sunt, incredibili et rerum et verborum numero sit locupletior. Ezután jő a nyomdabélyeg: egy oroszlan ezen felirással: „De forti dulcedo”. A czimlap alján: „Lugduni MDLXXXVI. Cum Privilegio Regis”. — 25. 1153. lap.

Elül: cziml. s a következő számozatlan levelen a kiadó előszava: „Typographus Candido lectori S. D.” — Ezután, e levél tulsó lapja alján: „Extrait du Privilège du Roy. — Par grace et privilège du Roy il est permis à Estienne Michel, tant pour lui que autres ses participes marchands libraires de Lyon, d'imprimer ou faire imprimer un liure intitulé Ambrosii Calepini Dictionarium, reueu et augmenté de nouveau. Et faict deffences le dit Seigneur à tous marchands libraires, imprimeurs, ou autres de quelque qualité qu'ils soyent de non imprimer vendre ou distribuer en ses pays terres et seigneuries ledict liure, avec les reuisions et augmentations qu'ils y ont faict adiouster, sans le sceu vouloir et consentement dudict Michel et ses participes, et ce jusque au temps et terme de dix ans, à compter du iour et date apres que le dict liure sera paracheué d'imprimer stb. stb. Donnees à Paris le 25 Octobre 1579. Signees par le Roy en son Conseil Poutelain et scelees en cire jaune du grand seel.

A lyoni kiadás eme teljesen ép példányának könyvészeti leírása a következőkről tesz tanúságot:

1. A *Dictionarium decem linguarum* szerkesztői és dolgozó társai 1579 körül, a mely évben a kiadó megkapta a királyi szabadságot, foghattak a munkához.

2. E szótár 1586-ban már nemesak hogy forgalomban volt, hanem ez évben a kiadó már új kiadást is bocsátott közre. A czimlapon ugyanis hivatkozás van egy n e m r é g i b e n kibocsátott megelőző kiadásra („nuper hac postrema editione”), amely minden valószínűség szerint 1585-ben jelent meg.

3. Az 1585-iki czimlaptalan és az 1586-iki teljesen ép példány bevezetésének és szövegének összehasonlítása azt mutatja, hogy a két kiadás szövege lapról-lapra tökéletesen megegyez s hogy mindkettő egyazon szedésnek változatlan lenyomata. Csakis abban különbözik egy a mástól, hogy az 1585-iki kiadásban az előszó nagyobb-fajta betűkkel van szedve, mint az 1586-ikiban s hogy az utóbbiban megvan az *Extrait de Privilège du Roy*, amabban pedig hiányzik.

4. A Bod Pétertől bizonyosan külföldön látott 1587-iki kiadás, igen hihetőleg, szintén változatlan lenyomata lesz az 1585. és 1586-iki kiadásnak, úgy hogy eme három kiadást könyvészeti szempontból ugyan külön háromnak, de lényegileg egy kiadásnak kell tekintenünk.

5. Calepinus tiznyelvi szótárának helynév nélkül 1594-ben megjelent kiadása,¹⁾ melyből a m. nemzeti múzeum könyvtára két érdekes kötetű példányt bír, czimlapjára és az előszó nagy részére tökéletesen megegyez a lyoni kiadással, szövege azonban, hogy a munka ne legyen oly nagy terjedelmű, rövidebbre van összevonva.²⁾ A czimlap alján megnevezett kiadók: Eustathius Vignon örökösei, Jacobus Stoer, Guillelmus Lemaire és Jacobus Chouët, miként ezt dr. Dankó József akad. tag úr szíves közléséből tudom, genfi nyomdászok voltak, s így e kiadás is igen hihetőleg genfi kiadás, nem pedig frankfurti, mint a hogy Toldy Ferencz *Irodalomtörténetében* állította.

Mielőtt a jelen tanulmány cziméül választott kérdés taglatatára áttérnénk, kísértsük meg, vajjon a Cal. szótárában levő magyar szók irásmódjának, helyesírásának s tájnyelvi kiejtésének beható vizsgálata alapján nem lehetne-e következtetéseket tennünk, melyek a

¹⁾ Szabó Károly *Bégi M. Könyvtarában* 277. szám alatt.

²⁾ «Denique quia hic liber nimia mole hætenus laboravit, quedam prorsus aliena et superflua rescanda curavimus.» (A nyomdász előszóvából.)

főkérdésre némi világot vehetnének és eldöntését esetleg megkönnyíthetnék. E vizsgálat eredményére nézve tökéletesen közömbös, vajjon az eredeti lyoni kiadást vagy a baseli első kiadást, amannak hű utánnyomatát vesszük-e alapul. Én az 1590. évi baseli kiadást használtam, de a netáni másodlagos sajtóhibák ellenőrzése végett egybe is vettem az 1594. évi genfi kiadással.

Cal. szótárában a magyar szók írásmódja, helyes írása egészben véve oly tarka és oly ingatag, hogy az első felszínes betekintés után nagyon hajlandó lehet akárki annak a kijelentésére, hogy az írásmódból itt bizony semminemű határozott következtetés nem vonható. A hosszú magánhangzók: *á, é, ó, ú*, hol a ma szokásos ékezettel (animositas, *bátorság*, conversio, *térés*, elegantia *szépség*, deductio *elkészítés*, cichorium *katángkóró*, converto *forduló*, convexus *domború*, homorú stb.); hol pedig accent circumflex-szel (fiscus, *fiscale*, fiscina *tárház*, *tárházhoz* való, scopus *céll*); hol minden megkülönböztetés nélkül (securitas *batorságos élet*, solstitium *nap megterese*, pulcer *zép*, intubus *katángkoro*, tristitia *zomoruság* stb.), hol pedig a rövid magánhangzó megkettőzésével (grabatum *aagy*, aër *egg*, finis *veeg*, cuneus *eek*, arteria *eer* stb.) vannak írva. Az *ü* és *ü* hol egyszerű *w*-vel (anulus *gywrc*), hol *w'*-vel (anularis *gyw'rc's*), hol *w̄*-vel (a baseliben *wc*-vel: *vervex*, *wercw*), de a régiebb íróknál, pl. Pesti Gábormál is szokásos *y* vagy *ÿ*-nal egyetlen egyszer sem, valamint az *ö* és *ő* sem található már *ew*-vel, hanem vagy *ō*-nek, vagy néha a lyoniban *ē*-nek írva. A *j* legtöbbször csak *i* (bonus *iō*, navis *haiō*), sokszor *y*-nal (aeclino, *hozzá hajló*), elvéve a mai írás szerint is (propendens *alahajlott*). A *jés* hangok többször a mai írás szerint *y*-nal, de gyakran *i*-vel is (pl. *abavía*, az iób *atyam attyának az anyya*, de *paternus atiai*, octo, *niolecz*, celeritas *gyorsaság*, velocitas *giorsaság*, calamitosus, *nyaualyas*, miser *niaualias*). A sziszegők közül *cs* legtöbbször *ts*-sel, néha *cz*-vel is, pl. *consilium tanáts*, *magnetes*, *senatores tanaczbeli*; de soha *ch*-val, mint a hogy még Pestinél is: *bochalsad*, *gymelch*. Az *sz* majd a mai kettős betűvel, majd a codexirodalombeli *z*-vel, mint *ezt* majd alább több példában megmutatjuk. A megnyújtva ejtett *sz* majdnem kivétel nélkül *zz*-vel, elvéve *ssz*-vel is, pl. *pronuba miozolio azzony*, de *domina a fszony*.

Ha az iméntiekben röviden vázolt helyesírási rendszert, vagy

jobban mondva rendszertelenséget, nem csupán egészében, hanem minden részletében s az egyes helyek statisztikája szerint is bonczoló kés alá vesszük, nevezetes következtetést vonhatunk, t. i. azt, hogy a magyar tolmácsolás nem egy, hanem mint már Bod Péter is gyanította, legalább is két ember műve. Sőt megmondhatjuk azt is, mely részeket dolgozta az egyik, melyeket a másik, s hogy hol dolgoztak együtt. Már a futólagos lapozgatás is meggyőzhet mindenkit arról, hogy az I. részben *A*-tól s különösen *B*-től *L*-ig a hosszú magánhangzók ékezésére, a számtalan sajtóhibát természetesen figyelmen kívül hagyva, kiváló gondot fordítottak, holott a II. részben *M*-től s különösen *N*-től *Z*-ig a magánhangzók ékezése, úgy szólván, példátlan. Az I. részben a helyesírás következetesebb, újabszerű és gyakorlott író kezére valló, a II. részben ódonabb, következtelenebb s minden lépten-nyomon ingadozó, elannyira, hogy a két részt lehetetlen egy és ugyanazon kéz munkájának tartani. Világosan kitűnik ez a kétséges helyesírási szavak előjövetele helyeinek összehasonlító méltatásából. Erre nézve én következőkép jártam el. Vettem egy a fentebbiek szerint ingadozó orthographiájú, különben tetszőlegesen választott olyan szót, a mely előreláthatólag több helyen és különféle betűk alatt előfordulhat; megkerestem az illető helyeken, kiírtam az ott talált helyesírás szerint s azután egymás mellé állítottam a talált alakokat. Íme egy pár példa, találmokra választva:

Beszéd. — E szót és származékait*) az I. részben (A—L) 73 ezim alatt 76-szor találjam meg, 71 esetben beszédnek (sz-vel)

*) A következő címek alatt: *abagio*, *adagium*, *allegoria*, *alloquium*, *ambages*, *ambiguitas*, *apologus*, *blandidicus*, *breviloquens*, *breviloquentia*, *breviloquus*, *charientismos*, *collocutio*, *colloquium*, *colloquor*, *commemoro*, *concludo*, *confabulo*, *congressio*, *denarro*, *dialogus*, *dico*, *dictata*, *dieteria*, *dictio*, *dictito*, *dicto*, *disserto*, *dissertatio*, *ecloga*, *euphrasis*, *edissero*, *eloquium*, *enarrabilis*, *enarratio*, *enarro*, *enunciatio*, *enunciativus*, *enunciatum*, *epilogus*, *erenata*, *fabella*, *fabula*, *fabularis*, *fabulator*, *fabulor*, *fabulositas*, *facetia*, *fallaciloquentia*, *falsidicus*, *falsiloquus*, *fans*, *fandus*, *flexanima*, *flexiloquus*, *gerrones*, *historia*, *homilia*, *illecto*, *inaniloquus*, *inauditiuncula*, *incivilia*, *indisertus*, *indiserte*, *inerrabilis*, *interfariis*, *largiloquus*, *lepor*, *lexis*, *logodædalus*, *logos*, *loquela* — *magniloquus*, *magniloquentia*, *mendaciloquus*, *morologus*, *narrabilis*, *narratio*, *narrator*, *narratus*, *narro*, *obrogo*, *obscoenissimus*, *obticentia*, *ogganio*, *parabola*, *peroro*, *peroratio*, *planiloquus*, *præfatio*, *prænarro*, *prologium*, *prologus*, *proloquium*, *pronuntio*, *pronun-*

és csak 5 esetben bezednek (z-vel) írva; ellenben a II. részben (M—Z) 48 czím alatt 49-szer fordul elő, és mind a 49 esetben, kivétel nélkül, bezednek van írva. Világos ebből, hogy az I. rész írója, néhány toll- vagy sajtóhibát leszámítva, következetesen sz-vel akarta e szót írni, a II. részé pedig következetesen z-vel. Ha az sz és z mind a két részben vegyest fordulnának elő, gondatlanságnak vagy ingadozásnak tulajdoníthatnók a tarka írásmódok; így azonban okvetetlenül azt kell következtetnünk, hogy a két rész nem egy kéz munkája. Vegyünk egy másik példát:

Szent.¹⁾ — Az I. részben 52 czím alatt 55-ször fordul elő, 54 esetben szentnek és csak 1 esetben zentnek írva, ellenben a II. részben 44 czím alatt 48-szor fordul elő, 3 esetben szentnek, 45 esetben zentnek írva. Itt is világos, hogy az I. rész írója az sz-es, a II-iké pedig a z-és írás híve volt.

Szűz.²⁾ Az I. részben 14 czím alatt ugyanesak 14-szer kivétel nélkül szwz-nek, a II. részben 9 czím alatt 10-szer, szintén kivétel nélkül, zwz-nek vagy zŵz-nek írva.

ciatio, pronunciator, pronunciatum, pronunciatns, proverbium, relatus, renarro, schema, sermo, sermocinor, sermocinatio, sermunculus, svaviloquens, svaviloquentia, stultiloquium, taciturnus, vanidicus, vaniloquus, vaniloquentia, verbum, verbigero, verbose, veriverbium, versutiloquus, vocabulum.

¹⁾ E czímek alatt: apothoeis, aprilis, arrha, aspergillum, asylum, augustus, auguste, calamitas, capulus, carcinethron, consecro, consecraneum, consecratio, consecrator, corion, corruda, dedico, dedicatio, desacro, descero, devotio, devoto, devotorius, devotus, devoveo, dico, dicatio, dicatura, dius, divus, divalis, ecclesia, ephemeron, exauguro, excommunicatio, februo, feralia, feretrum, hagiographia, hierophanta, hierophylax, hyperion, inauguro, indigetes, initio, lucus, lustralis, lustramen, lustratio, lustratus, lustricus, lustrificus — mystagogus, mysteria, october, persanctia, perspergo, pie, polluceo, praedivinus, profanus, pusula, pusulosus, quintilis, religio, religiose, religiositas, religiosus, respergo, respersus, respersus, sacer, sacerdos, sacrarium, sacratio, sacratus, sacricola, sacrifer, sacrificialis, sacrificatio, sacrificium, sacrificulus, sacrificus, sacrilegium, sacrilegus, sacro, sacrum, sacrificio, sacrosanctum, sancte, sanctitas, sanctuarium, sandapila, theologia, theologus.

²⁾ E czímek alatt; castus, castus, caste, castitas, castimonia, castificus, coelebs, coelibatus, devirgino, eugium, hymen, impudicus, impudicitia, innuba — pudicus, pudice, pudicitia, simplex, virgo, virguncula, virginalis, virgineus, virginitas.

Szelid.¹⁾ — Az I. részben 15 czím alatt ugyanannyiszor szeléd vagy szelid; a II. részben 18 czím alatt 17-szer ziligi, ziligy, zelegy vagy zeled és csak 1-szer szeled.

Szük.²⁾ — Az I. részben 16 czím alatt 17-szer szwk és egyetlenegyszer sincs zwk, ellenben a II. részben 14 czím alatt ugyanannyiszor zwk és egyetlenegyszer sincs szwk.

Szerszám.³⁾ — Az I. részben 24 czím alatt 24-szer szerzámnak és csak 1-szer zerszámnak írva, a II. részben 14 czím alatt 1-szer szerzam, 2-szer zerszam és 11-szer zerszam.

Gyönyörű. — Az I. részben kivétel nélkül gyönyörw vagy gyöndörw, a II. részben legtöbbszörre giöndörw, giöndörköttetöm, mint pl. oblecto, perjuvundus, reficio, prolubium, voluptas szók és származékaik alatt.

Folyok. — Az I. részben több mint 60 különféle helyen következetesen és kivétel nélkül; folyok, folyás, folyó, folyam; ellenben a II. részben legtöbbszörre foliok, folias, folio, foliam, mint pl. permanso, praeterfluo, praeterlabor, profuo, protectum, refluo, remanso, rheuma, rivus, septemfluus, serpens, scateo, sublabor, subterfluo, transfluo szók és származékaik alatt.

Nyavalya. — Az I. részben, az aerumna, affectus, afflictio, calamitas és conflictatio cikkekben, összesen 9-szer, következetesen nyavalyá-nak, ellenben a II. részben, a miser és morbus cikkekben, összesen 7-szer, következetesen niaualia-nak van írva.

¹⁾ E czímek alatt: cieur, cieuro, comedice, dasypus, domo, domitura, domitor, domitrix, domabilis, domito, edomo, indomitus, indomabilis, intractatus, intractabilis — mansuetus, mansuete, mansuetudo, mansuefacio, mansuefio, mansues, mansuesco, mansuetari, mitis, mitesco, mitigatio, mitigatorius, mitifico, mulceo, perdomo, perdomitus, praedomo, tractabilis.

²⁾ angustia, careo, compendium, egeo, egens, egentior, egenus, egestas, illiberaliter, indigeo, indigens, indigentia, indigus, inopia, interest, libitinaris — materiarius, materior, materis, necesse, necessitas, necessarius, necessarie, operapretium, paucitas, penuria, pernecessarius, peropus, supparus, utensilia.

³⁾ abax, anconisci, argentarium, armamenta, aromapola, aucupatorius, cementum, casteria, collabi, commotrión, condio, conditus, condimenta, condimentarius, discemiculum, familiarium, ferramentum, ferrumen, fomentum, hama, hedysmata, horarium, intinctus, inventarium — machina, materiarius, melicus, missilis, molile, nitella, obturamentum, officia, organum, radula, retinaeula, trudes, verber, volsella.

De legyen ennyi elég a példákból. Számukat tetszés szerint szaporíthatnók s mindegyiköknél azt tapasztalnók, hogy az I. rész helyesírása újabbszerű, a maihoz jobban közelítő, a II. részé ellenben ódonabb és egészben véve, a codex-irodalom helyesírására emlékeztető. Az eltérés annyira következetes és szabályszerű, hogy — mint már előre becsátottuk — az egészet teljes lehetetlen egy kéz munkájának tulajdonítani. Egész biztossággal kimondhatjuk, hogy Calepinus magyar szavainak összeírása nem egy ember munkája volt: legalább is ketten dolgoztak rajta. Sőt még azt is merem a helyesírásból következtetni, hogy a két munkatárs eleinte együtt dolgozott és csak a munka további folyamán osztzkodott meg a szerepen. Az első betű mind a két részben, t. i. egyfelől az *A*, másfelől az *M*, az első iverken igen vegyes orthographiával van írva. Az ékezés gondossága és annak teljes hiánya, ugyanazon szónak majd kemény, majd lágy spiránssal — hol *sz*, hol *z*-vel — való írása tarkán váltakoznak egymással, de csak az *A* és *M* betű elején. Utóbb az I. részben az egyik, a II. részben a másik orthographia jut kizárólagos szerepre. A két munkatárs, úgy látszik, csakhamar meggyőződött, hogy a váltakozva együttdolgozás sokkal fáradtságosabb lenne, mintha a munkán megosztóznak és kiki maga végzi, a másiktól függetlenül, a maga részét.

A szók kiejtés szerinti írásmódjából s néhány jellemző tájszó többször előfordulásából még egy figyelemreméltó következtetést vonhatunk, t. i. a nyelvjárást illetőleg. *Adia* (idea), *balyókás* (delirus), *büg* (columbarium, cellares), *eserge* (gausappe, stragulum), *esitkó* (mannulus), *domika* (puls), *esztrag* (ciconia, pelargus), *fazakas* (figulus, plastes), *gyaka* (mergæ), *ját* (cognomines), *házhiu* (toctum), *ioliut* (jól ivott, appotus, potus, potulentus), *kölcs* (clavis), *kosok* (chimastrum, rhenones), *pipe* (cheniscus), *suarez* (cinctus), *zeke* (burdoencullus, sagum) s több efféle tájszó vagy tájéjtés határozottan erdélyi nyelvjárásra vall, s ez alapon nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy Calepinus magyar munkatársai, miként már Bod Péter is gyanította, erdélyiek voltak, vagy legalább Erdélyben, az ott divatos nyelvjárás hatása alatt, írták össze a szókat a lyoni kiadás számára.

Calepinus tanulmányozása közben véletlenségből egy-két olyan helyre is bukkantam e szótárban, melyek arról tanúskodnak,

hogy a magyar megbízott nemcsak a magyar szók összegyűjtéséről s a szótárba illesztéséről gondoskodott, hanem önálló latin cikkekkel, betoldásokkal maga részéről is gyarapította az anyiai hangyaszorgalmával egybegyűjtött óriási szótári anyagot. Három cikkre bukkantam, melyek kétségkívül magyar író tollából származnak. Ezek t. i. a következők:

Acanthis. Az 1585-ki lyoni és 1590-ki baseli kiadásban két-két cikk szól az *acanthis*ről. Az első megvan már a baseli 1584-ik évi és a párisi 1578-iki kiadásban is, de a második csak a lyoniban van meg először. E második cikk a görög classikusokból vett idézetekben gazdagabb az elsőnél s főleg azért érdekes ránk nézve, mert az *acanthis* és *carduelis* nevű madarak közti különbség megbizonyítása végett a magyarokra hivatkozik, kik a csizt szintén megkülönböztetik a *tingilicztől*. E szöveget csak magyar írhatta. A lyoni szerkesztőknek bizonyára nem jutott volna eszökbe, hogy két latin szó értelmének különbségét a megfelelő magyar szók értelmi különbségével igazolják. A cikk többi része arról tanúskodik, hogy a magyar munkatárs, ki e cikket a másikba való beillesztés végett beküldötte, a görög nyelvben és irodalomban kitünő jártassággal bírt. A lyoni szerkesztők gondatlanságának, kik e cikket elfeledték a régivel összeilleszteni s külön lenyomatták az újat a régi után, köszönhetjük ez érdekes adatot a magyar munkatárs képzettségét s írói szerepét illetőleg.

Alum. Erről is két cikk szól: egy régi és egy új, mely megint a lyoni kiadásban van meg először. Az új cikk szabatosabb, idézetben gazdagabb az elsőnél s az alumot eskis magyarul tolmácsolja. Igen valószínű, hogy ezt a cikket is a magyar megbízott küldte be s hogy a szerkesztők ezt is tévedésből nyomatták le külön cikkkül.

Deus. — E cikk végére egy toldalék van függesztve, mely azt a füresa állítást akarja bebizonyítani, hogy az *Isten* fogalmát kifejező szó, minden nyelvben 4 betűs, még a magyarban is az. E bizonyítás, mint gondolható, rendkívül eredeti,*¹⁾ s ha czélját

¹⁾ Apud Ungaros quoque, si originem spectes nomen Dei, quatuor tantum constat literis: dicunt enim reverenter *Isten*, quod nomen etsi in specie quinque literis constare videatur, revera tamen si originem spectes, constabit tantum quatuor: descendit enim vox Ungarica ab aoristo secundo *észiv* verbi *észiv* Duo ergo litera in nomine Vngarico, posite s et t

nem is éri el, ránk nézve annyiban fontos, a mennyiben azt csakugyan bebizonyítja, hogy a czikk utolsó részét más mint hellenizáló magyar theologus nem írhatta. Calepinus egyéb kiadásai, melyekbe a magyar nyelv még nincs vagy már nincs fölvéve, ezt a bizonyítást mind mellőzik, úgy hogy a czikknek ez a toldaléka a magyar nyelv fölvételével jelenik meg, s elmaradásával tűnik el.

Eme három czikk *) — és számukat szorgalmasabb tanulmányozással bizonyosan még szaporítani lehetne — nézetem szerint arról tanúskodik, hogy Calepinus magyar referense jóhírű latinista és hellénista lehetett, ki nemesak a magyar nyelv beiktatásáról gondoskodott, hanem új czikkekkal is hozzájárult a szótár bővítéséhez.

A fő kérdést: ki volt Calepinus magyar tolmácsa? vagyis ki volt az az ékesen szóló férfiú (vir disertissimus), kit a lyoni kiadók a magyar szók összegyűjtésével és a szótárba illesztésével megbíztak (provinciam mandaverunt) — legutójjára hagytuk. Nevét, úgy látszik, készakarva titkolta el, mert már Molnár Albert, ki kortársa volt, nem bírta kipuhatolni. «Cuius nomen ego adhuc resciscere non potui», mondja Latin-Magyar Szótára I. kiadása előszavában. Bod Péter (l. c.) le is mond a reményről, hogy nevét valaha megtudhassuk. «Quis ille fuerit, qui tantum laborem omnino utilem ac necessarium perfecit? nomen ipse celavit, jamque oblivionis sipario est involutum. Csak sejtelemképen mondja, hogy talán a Paduában, Bolognában, Genfben és a franczia főiskolákon tanuló erdélyi nemesek valamelyike volt a magyar tolmács. Toldy

unica hac sigmatita; apud Græcos comprehenduntur: unde ratione originis etiam Ungaricum nomen quatuor literis scribi debet, hoc modo Γεω. — És a Deus szó, eme *debet*-nek megfelelően, magyarul csakugyan *Isten auag* Γεω-nek van írva a czikk elején is.

*) Kétségtelenül magyar ember, és pedig baranya-megyei, vagy éppen laskai születésű, írta a következő helyrajzi czikket is: «*Barouia*, Prouincia est Ungarie, siue Pannonie inferioris, soli fertilitate, panis et præsertim vini abundantia et præstantia reliquis omnes ferè Vngarie prouincias vincens, unde etiam Pannonum lingua nomen traxit Baranya, quasi *Bor annya*, mater vini. Hæc prouincia duplex est, superior cuius caput est Tholna, et inferior cuius metropolis Laseo, vtraque Danubio celebris.

Ferencz egyszerűen Calepinus Névtelené-nek nevezi s tudomást sem vesz a Sándor István Sokfeléjében (VIII, 44.) megemlített hypothesisról, mely szerint: «Némellyek a Magyar Tolmátsának Szántó István nevű Jézsovitát mondják». Ugyanezt a hypothesis-t elevenítette föl legújabbán Rosty Kálmán S. J. a Könyvszemle 1881. évfolyamában (230. l.), hol is ezeket mondja: «Aratornak tulajdonítja a rendi hagyomány a magyar részt Calepinus nagy szótárában». Okokat azonban, melyek e hypothesis vagy e hagyomány jogosultságát bizonyítanák, sem Sándor István, sem Rosty Kálmán nem hoznak föl.

Vizsgáljuk meg, vajjon előrebocsátott tanulmányaink eredményét, Szántó István életrajzi adataival egybevetve, találunk-e bizonyítékokat, melyek mellette vagy ellene tanúskodnának.

Szántó István, vagy a mint magát latinosan nevezte, Arator István 1541-ben született a győri egyházmegyében. Fiatalon került Rómába s ott mint alumnus pontificius a theologiai tanfolyamot elvégezvén, pappá szenteltetett és 1561-ben Jézus társaságába lépett, Gréczben és Bécsben tanította a philosophiát. 1575-től 1580-ig ismét Rómában tartózkodik, mint vatikáni magyar poenitentarius. Ez állásában nagy tekintélyre és befolyásra tesz szert; az ő kérésére (Aratore nostro admittente) alapítja XIII. Gergely pápa a Collegium Hungaricumot; az ő tanácsára és közbenjárására viszi be Báthory István a jezsuitákat Erdélybe. 1580-ban maga is Erdélybe megy, mint hitvitázó és hithirdető; részt vesz a híres váradi disputatióban; 1588-ban a megyesi országgyűlés által rendjével együtt Erdélyből kiűzetvén, barangoló és zaklatott életet folytat haláláig; 1605-ben Boeskey hajdúi s a velök szövetezett törökök feldulván a Draskovich Györgytől alapított túrócezi rendházat, a romok között vesz mindene, «amissis bonis omnibus et scriptis quadraginta annorum». Meghalt Olmüezben, 1612-ben.*)

Arator István korának egyik elsőrangú hellenistája és hebræistája volt. «Vir fuit omnibus disciplinis apprime instructus et

*) Életrajzi adatai egy részét Horányiból (*Mem. hung. et provinc. etc.*) s Rosty Kálmának a *M. Könyvszemle*ben (l. cit.) megjelent cikkéből vettem, más részét pedig egyenest Rosty tanár úr szívesességének köszönöm.

Græce Hebraiceque perdoctus.*) Lefordította magyarra az Ó-Szövegséget a héber, görög és latin szöveg összehasonlításával (ex collatione Hebraicæ, Græci Latiniq[ue] textus); kézírata azonban a törözi rendház feldúlásakor örökre elveszett.

Az akkori világ középpontjában tanuló s ugyanott több ideig kinagasló álláson működő, tevékeny szellemű, magyar jezsuitának nagy tudománya s különösen a classikus nyelvekben és irodalomban való kitünő jártassága, melyet az utókor is magasztalólag jegyzett föl róla, bizonyára nem maradt ismeretlen a korabeli tudósok előtt sem. Másfelől pedig tudjuk, hogy Cal. folytonosan javított és bővített új meg új kiadásainak szerkesztését valamint már az Aldus Manutiusok Velenczében, szintűgy Henric-petri Baselben s igen hihetőleg a lyoni kiadók is koruk és honuk legkiválóbb latinistáira bízák. Bod Péter azt állítja, hogy a lyoni Calepinust már 1587-ben is Passerat, a nagyhírű latinista és De la Cerda, a fejedelmi vérből származó jezsuita tanár, Vergilius és Tertullianus híres commentátora szerkesztette. Ha ezekre s különösen az utóbbira nézve talán téved is, minthogy De la Cerda 1579-ben még 20 éves sem igen volt, azt azonban jóformán bizonyosnak vehetjük, hogy a lyoni kiadás gondozásában az ottani híres jezsuita főiskola tanárainak mindenesetre részük volt. És ha ezek a magyar nyelvnek a szótárba való beiktatására alkalmas embert kerestek, választhattak volna-e hiresebbet, előttök ismertebbet, tekintélyes állásánál és tudományánál fogva megbízhatóbb magyar férfiút, mint a Rómában élő, kitünő rendtársat, Arator Istvánt? A megbízást a magyar szók összegyűjtésére és beillesztésére — minthogy a kiadóknak adott kir. szabadalom 1579 október 25-én kelt — valószínűleg 1579 végén vagy 1580 elején kapta, a mikor még Rómában lakott. Alig foghatott azonban a munkához, már 1580 folytán Erdélybe kellett mennie, hogy ott mint hithirdető szolgálja egyházát. Ekkor már több rendtársa működött Erdélyben. Rosty Kálmán tanár úr szíves közlése szerint, ott volt abban az időben Leleszi János, mint Báthory Zsigmond nevelője, Lány Bálint a székelyek között, Törösi György és Thományi Mátyás, ki mint tanár, ki mint prædicator. A szenvedélyes hittérítőnek (Pázmány

*) Nath. Sotvell, *Bibliotheca Script. Soc. Jes.* — Romæ 1676 pag. 746; ugyanígy Jöcher, *Allg. Gelehrten-Lexicon.* Leipzig. 1751. IV. 974.

Pétert is ő térítette meg¹⁾, a tevékeny agitatornak, ki fél Magyarország főurával levelezést folytat, korholva őket, ha hibába esnek s tőlük mégis kedvelve,²⁾ az okesszóló disputatornak itt már bizonyára nem maradt elég ideje, hogy a Cal. révén magára vállalt óriási munkával 3—4 év alatt egymaga megbirkózhassék. Hihető, hogy erdélyi rendtársai közül kért föl egy-kettőt, vagy talán többeket is segítségül. Ez megmagyarázza a többféle kez munkáját, a lényegesen eltérő írásmódot s az ingadozó helyesírást, a mit fentebb részletesen kimutattunk Cal. szótárában, valamint megmagyarázza az erdélyi tájszókat és az erdélyi kiejtés előfordulását is. Neki ezentúl valószínűleg csak a revisori és közbenjárói szerep maradt Erdély és Lyon között. Töle, mint nagyhírű hellenistától eredeti ezikkeket is bizonyára szívesen fogadtak a lyoni szerkesztők. Noha tehát az övé volt kétségtelenül a főérdem, hogy a lyoni 9 és utóbb a baseli 10 nyelv közé a magyart is fölvettek, ezen végzett munkájával, minthogy abból az oroszlánrész társainak volt kénytelen átengedni, szerénytelenség nélkül nem lehetett volna dicsekednie, s ez talán az oka, hogy ebbeli munkássága emlékét csakis a bálás rendi hagyomány tartotta fön számunkra.

Vizsgálódásaink főbb eredményeit a következőkbe foglalhatjuk össze:

Calepinus első magyarnyelvű kiadása nem Baselben és nem 1590-ben, hanem Lyonban, 1585-ben jelent meg. Eme kiadásnak ugyanesak Lyonban még két változatlan lenyomata jelent meg 1586 és 1587-ben.

A baseli kiadás, a magyar nyelvet illetőleg, csak szolgálai utánnyomása a lyoninak.

Az 1594-ben helynév nélkül kiadott Cal. Genfben jelent meg, nem pedig Frankfurtban.

Cal. magyar tolmácsa, minden valószínűség szerint, Szántó (Arator) István jezsuita volt, ki e munkát erdélyi vagy legalább Erdélyben működő rendtársaival 1580—1584 között végezte.

¹⁾ Horányi, l. cit.

²⁾ Fraknói, *Pázmány Péter, M. Tört. Elettársak.* II. évf. I. köt. 12. lap.